

Primitiva eldgörningsmetoder i Sverige.

Gnideld, vrideld, slageld.

Med en jämförande studie.

Af

Nils Keyland.

Om ordet nödeld.

»Nödeld» betecknar i allmogespråket numera ofta all eld, som åstadkommes genom andra orsaker eller på annat sätt än genom direkt tändning af en låga, alltså hvarje sådan, som alstras genom friktion, öfverhettning, slagning, detta äfven bildlikt, jfr uttryck som »stå framför brasan, så det tar nödeld i kläderna», »kvarnen slog nödeld i mjölet», »han svor så det kunde ta nödeld» m. fl.¹ På allmogespråket heter det vanligen *nöell*. Från Dalarna (Elfdalen) har jag uppteckningen *naujälidan*, (Ore) *iing näjdin* (punkt 22, sid. 18), Gottland *naudäld* (enligt Lithberg = *gnideld*, p. 25, sid. 19), jfr norska *naueld*, *növårme* (Värmland, ofta i betydelsen nödfallsbrasa jfr *nöing*, *nying* = en liten eld, vanligen i det fria, som hålles vid sakta lif). På danska *nødild*, tyska *Notfeuer*, engelska *needfire*, gammalskotska *neidfyr*. Den forntyska litteraturen innehåller en mängd former såsom *hnotsfiur*, *hnutsfiur*, *hnodfiur*, *notfiur*, *notviur* (se Lexen), *notvur* (Schiller-Lübben), *noodfür* (Dähnert), *nodfüre* (Gryse), *nôdfüer* (Schambach), *notfewr* (se Teutsche speiszkammer), *niedfyr* (Capitulare Carlomanni af år 742 . . . »illos sacrilegos, quos niedfyr vocant»), *nôdfyr* och *nodfeur* (»de igne fricato de ligno id est nôdfyr», se Indiculus superstitionum XV och Lindenbrog,

¹ Enligt Noreen, Ordbok öfver Frykdalsmälet, s. 71, är »*nôe'll*» äfven »sådan, som uttränger genom springor på en bristfällig eldstad». Jfr verb, som *nöspräng' sej*, *nötrug' sej* fram (i allmänhet) och dylika sammanställningar samt *sprängrök* (Jösse hd).

Glossar zu den Capitularen). Samhöriga med ordet äro forntyska verben *hniōdan*, *hniotan*, isländska *hnjóða*, *hnoða* (slå, hamra), forndanska *nudda* (enl. Olsen), alternativt fornhögtyska *niuwan*, *nūan*, fornnord. *núa*, *gnida*.¹

I anseende till metoden för nödeldens framställande genom friktion skilja vi i följande uppställning för öfverskådlighetens skull mellan *gnideld*, som åstadkommes därigenom att tvenne trästyckens ytor gnidas mot hvarandra, samt *vrideld*, som framställes på så sätt, att ett något tillspetsadt trä vrides eller drillas mot ett annat. Den språkliga gränsen mellan dem båda är, såsom vi i det följande skola se, ingalunda klar. Hvad som enligt min här använda terminologi är vrideld, benämnes af sagesmännen ofta helt förklarligt *gnideld*. I sällsyntare fall kallas *gnideld* vrideld. Omkastningen kan ibland med skäl tänkas bero på, att den nu använda benämningen i själfva verket betecknar en företrädande äldre, numera localiter öfvergifven teknik, som i traditionen språkligt bevarats, se särskildt punkt 7, 21, sida 7 och 16.

I den tryckta svenska litteraturen äro de sakliga uppgifterna om nödeld ganska sparsamma. Frans Westerdahl nämner något därom i sin Beskrifning om Swenska Allmogens Seder, Sinnelag etc.² samt Pehr Lovén, Diss. grad. de Gothungia (Göinge härad i Skåne), Pres. Sven Bring, Lund 1757. Utförligare redogörelser från Småland lämnas af Gunnar Olof Hyltén-Cavallius,³ till största delen hämtade ur Joh. J. Törners handskrifter.⁴ I Fataburen förekomma tre omnämmanden, nämligen i årg. 1906, sid. 33, af J. Svedenborg, 1907, sid. 29, af O. Wieselgren och 1909, sid. 240, af N. Lithberg. Lägges härtill några få skriftliga uppteckningar i Nordiska Museets arkiv, är i hufvudsak berördt, hvad jag kunnat anträffa. I hvad där finnes framgår ingenstädes med säkerhet, att sagesmännen själfva

¹ Vårt *nöing*, *nying* i ursprungligaste mening alltså eventuellt = *gnideld*.

Angående ordets etymologi jfr f. ö. J. Grimm, *Altdeutsches Wörterbuch* och *Deutsche Mythologie*; Fritzner, *Ordbog over det gamle norske sprog*; O. Schade, *Altdeutsches Wörterbuch*; H. Falk och A. Torp, *Etymologisk Ordbog*.

² Stockholm 1774.

³ Wärend och Wirdarne, två delar, Stockholm 1864 och 1868.

⁴ Samling af Widskeppelser el. De reliquiis Paganismi et Papismi in Smalandia, i Linköpings Gymn. Bibliotek, hvaraf afskrift finnes i Nordiska Museets arkiv.

sett nödeld framställas, utan de synas stödja sina meddelanden på den muntliga berättelsen, som om själfva tekniken lämnar endast ofullständiga begrepp och i hufvudsak fäster sig vid det religiösa momentet i handlingen. Endast i ett fall (här framställt i p. 21) synes det tekniska förfarandet fullt klart. Det svenska bildmaterial, som jag nu framlägger, är helt och hållet, till största delen äfven text-materialet, ett resultat af de forskningar på området, som jag under senare tiden anställt, och jag hoppas därmed kunna sprida något ljus öfver en för vårt vidkommande i dunkel höljd kultur och därmed göra de litterära meddelanden, jag nämnt, och annat, som kan komma i dagen, endast värdefullare.

A. Gnideld. På allmogespråket vanligen *gniell*, *gneell* och *gneeld* (p. 18, 23), *gnie-ell* (Skåne, se Pehr Lovén, anf. arb.), *gni-jäldan* (Dalarna, p. 8), *naudäld* (Gottland, p. 25), syn. *vreeld* (Jämtland, p. 7), *vrid-eld* (Småland, p. 21). Jfr fht. verben *knitan* och *gnitan* samt ags. *cnīdan* och *gnīdan*, fsv. *gnidha*. Eventuellt skulle isl. *gneisti*, gnista, kunna tänkas stå i samma förhållande till gnida som vrist till vrida.¹ Ordet ej anträffadt i fornspråket. I Hyllén-Cavallius' anf. arb., se punkt 30 i denna uppsats, förekommer *löpeld* som synonym till *gnideld*. Denna benämning är sannolikt att anse som en synonym till nödeld i endast helig eller rituell bemärkelse.

a. Underträt (»härden»), hvarpå man gnider, placeradt i riktning framåt, *gnidpinnen* hålles med händerna parallellt med bröstet.

Punkt 1. Fig. 1. Sagesmannen Tor Hamrin, Håns by, Vemdalens sn, Härjedalen, hvilken å bilden förevisar en i hans hemtrakt använd metod att gnida eld, begagnade sig af tvänne torra störstumpar med något murken, fjunig yta. Gnidkäppen föres i hastigt tempo och med starkt tryck upp och ned, tills det börjar ryka och slutligen till följd af hettan uppstår en gnista, som af en medhjälpare skyndsamt uppfångas med fnöske. Arten af *gnidträ* varierar, och t. ex. tall kan begagnas lika väl som gran. Sådan

¹ Enligt lektor E. Brate, hvilken godhetsfullt genomsett det etymologiskt språkliga i denna uppsats.

gnidning förekommer tillfälligt, då man i skog och mark befinner sig i saknad af andra elddon. Vemdalen, Härjedalen.

P. 2. »Som lek förekom bland skolgossarna i en skogsby, Tokil i Sillerud sn, Värmland, att gnida tvänne slättäljda björkstickor mot hvarandra, tills de blefvo glödheta, och så hastigt bränna hvarandra på halsen.»¹ Stickorna höllos under gnidningen såsom käpparna i fig. 1. Sillerud, Värmland.

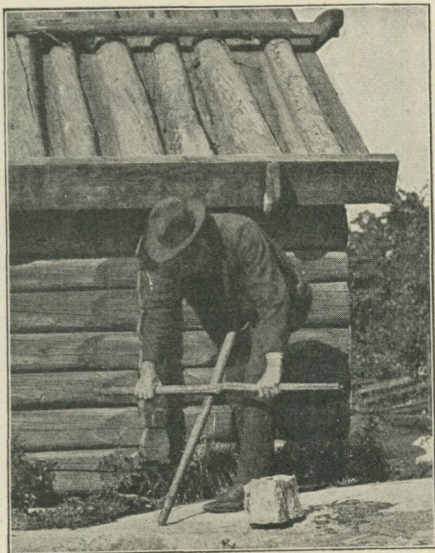

Fig. 1. Eldgnidning med två käppar i kors. Härjedalen.

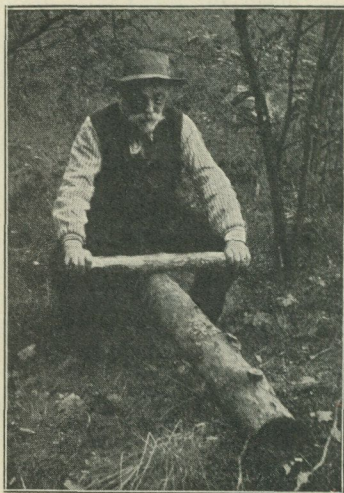

Fig. 2. Eldgnidning öfver en stock. Härjedalen.

P. 3. »Gnideld begagnades här. Man satt på ett långt säte utaf helst granved, t. ex. en torr granstock och gnidde med ett stycke af björk, d. v. s. med ett hårdt trä mot ett löst. Den björk-bit, som man gnidde med, var icke mycket formad utan litet spetsigare i bågge ändar till handtag,² fig. 2. Lillhärdal, Härjedalen.

Angående den i p. 1—3 omnämnda metoden förekomma sporadiska uppgifter i den etnografiska litteraturen från skilda världs-

¹ Meddeladt till förf. af folkskolläraren G. Fagerlind.

² Sagesman Per Svensson.

delar. Enligt S. J. Hare¹ tager Utes-indianen, när han ej har flintan eller drillen till hands, två grenar och gnider upp och ned. I Australien¹ förekommer äfven, att man tillfälligtvis gör eld på detta sätt. Men Hough säger: »Metoden är med all sannolikhet svår och sällan använd.» Jag har i min ägo en uppteckning efter en svensk, Albert Gustafsson, hvilken i fem år vistats vid Kassao bland Botele- och Balubastammarna i Belgiska Kongo, hvilken bland annat om eldgörning innehåller: »Man tog en tämligen lång träkäpp och stödde mot marken och öfre änden mot bröstet, med en annan kortare käpp gned man nu mot den längre, tills det slutligen tog

Fig. 3. Eldgnidning enligt sågningsmetoden.
Härjedalen.

eld.» En teckning kompletterar denna uppgift, visande ett förfarande, som är fullkomligt analogt med det här ofvan i fig. 1 framställda.

Flera antydningar om metodens förekomst i Sverige, än de nämnda, finnas, och med all sannolikhet äro de i p. 21—23 att hänföra hit, ehuru jag rubricerat dem som obestämda.

¹ Se Walter Hough, Firemaking Apparatus in The Annual Report of The Smithsonian Institution for 1888, Washington 1890, s. 529—587.

b. Underträt, hvarpå man gnider, placeradt parallellt med bröstet, gnidträt riktadt framåt.

P. 4. En variation af det i p. 1—3 beskrifna sättet framställes i fig. 3. Samme sagesman, Tor Hamrin, demonstrerar äfven detta i hans hemtrakt förekommande sätt, därvid begagnande sig för tillfället af en grankäpp och en furuplanka, lagd på marken. Gnidstören föres under starkt tryck fram och tillbaka, tills trät afger en gnista, som skyndsamt uppfångas med fnöske. Härjedalen.

Detta påminner i fråga om själfva handgreppet slående om den af W. Hough¹ omnämnda »sågningen», hvilken här illustreras i fig. 4. Båda gniddelarna bestå stundom af bambu, då å den undre

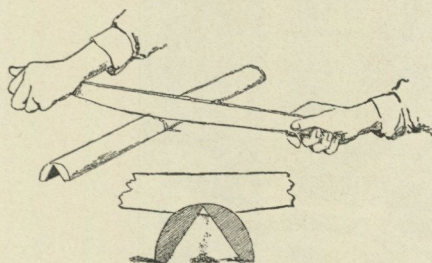

Fig. 4. Eldsågning. Birmansk och malajisk metod. Efter W. Hough.

med anledning af ytans glasartade hårdhet är skuren en tvärsåra, genom hvilken de afgnidna partiklarna falla på marken och där slutligen bringas till glödning, stundom af två vanliga grenar, då proceduren blir densamma som i p.4. Sågningsmetoden (»thesawing method») förekommer för öfrigt med smärre variationer hos tungurastammarna på Borneo,²

i malajiska arkipelagen,³ Australien,⁴ Ostindien.⁵ En af deltagarna i den nyligen hemkomna australiska expeditionen, amanuenssen Y. Laurell, har haft vänligheten visa mig några apparater från nordvästra Australien, af hvilka en typ närmast torde kunna hänföras hit, ehuru handgreppet är afvikande.⁶

c. Gnidträt i bänd.

Följande metoder innebära tekniskt en utveckling ur den närmast föregående. Den för armarna ansträngande tryckningen er-

¹ Anf. arb. s. 399.

² Hough, anf. arb. s. 569.

³ Alfred Russel Wallace, The Malay Archipelago, p. 332.

⁴ R. Brough Smith, The Aborigines of Victoria, London 1878, I, p. 393.

⁵ T. H. Lewis, Hill Tribes of Chittagong. Calcutta 1869, s. 83.

⁶ Jfr Aftonbladet af d. 30/7 1911.

sättes genom en enkel mekanisk åtgärd, så att gnidarens styrka kan koncentreras på förandet af gnidträt. Någon direkt motsvarighet har jag hittills ej observerat i litteraturen.

P. 5. »Vi brukade ännu i vår barndom för öfver 50 år sedan gnida harfskaft och slaghandtag (handvarlar) mellan stockarna i en torr husknut, tills det började ryka. Någon särskild användning gjorde vi oss icke af elden, utan gnedo endast för att roa oss, såsom man brukat.» Sagesmannen¹ visar i fig. 5, hur gnidningen gick till. Sko sn, Uppland.

P. 6. »Gnideld tillgår sålunda. Man tar en käpp eller stör, helst af al, samt tar den i bänd mellan ett par torra trästycken och gnider så länge, tills det tar eld. Jag har själf försökt och lyckats på ganska kort tid.»² Vid personligt sammanträffande med sagesmannen, sedan detta skriftliga meddelande inkom, har upplysts, att det vanliga var, att man gned med harfskaft, slaghandtag och dylikt (af alved) och att förfarandet därvid motsvarar det i fig. 5 framställda. Lyngstern, Matfors, Medelpad.

P. 7. »Angående eldgnidningen fanns här i början på adertonhundratalet en person ifrån Semland i Mörsils socken, i dagligt tal kallad Rask-Mångs, till yrket tjärbrännare och synnerligen vidskepligt anlagd, som använde sig af *wreeld*, då han skulle tända sina tjärnilor. Han gick tillväga på så sätt, att han med en käpp eller stör sköt fram och tillbaka i ett tort grenigt träd, tills vrielden uppkom, eller som illustrationen visar,³ se fig. 6. Jämtland.

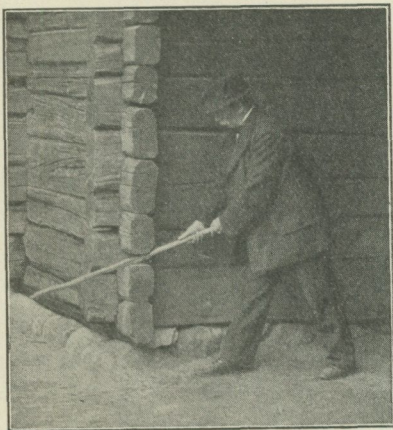

Fig. 5. Eldgnidning med gnidträt i bänd i en husknut. Uppland.

Fig. 6. Eldgnidning med käpp i en torr trädklyka. Jämtland. Techn. af B. Bixo.

¹ G. E. Ekström. — ² Meddeladt af A. Sundin. — ³ Meddeladt af Bengt Bixo.

P. 8. »Det af oss som barn utförda experimentet att åstadkomma gnideld tillgick sålunda. Det var på sommaren. Vi valde alltid ett fönster, som låg på solsidan och sålunda var starkt uppvärmdt. Fönstret öppnades litet på glänt, så att ett tunt trästycke kunde stickas in. Sedan trycktes fönstret åter till så, att trästycket klämdes fast mellan fönstret och fodret (hvari fönstret var inpassadt). En af oss var inne och en ute. Den, som var ute, tryckte till fönstret, så drogo vi trästycket fram och tillbaka till rök uppstod. Detta kallades *te djäro gnijsäldan*, men experimenten förbjödos af mormor, som var rädd för eldsvåda.»¹ Elfdalen, Dalarna.

Jag anför här en egendomlig nödeldshistoria, som berättats af den mer än åttioårige Grund Isak Andersson, Trygelgubben, från Elfdalen.

P. 9. »Nils Lars Jansson och Sälder Lars hade farit till de aflägsna fäbodarna för att hämta hö. Men det blef kväll och mörkt, så att de beslöto att öfvernatta där och togo sin tillflykt till det så kallade eldhuset. När de skulle göra eld, befanns det, att de glömt elddonet. Hvad var att göra? Lars, som var mest tilltagsen, föreslog, att de skulle göra gnideld. Så finga de fatt i ett bräde, omkring en tvärhand bredt och ett par alnar långt, placerade det horisontalt i dörröppningen, så att ena hälften kom innanför dörren (denna öppnade sig utåt), den andra utanför, hvilande med flata sidan mot foderbrädet, ungefär midt på. För att brädet ej skulle falla ned, instöttades en käpp mellan dess underkant och tröskeln. Vidare sattes en stötta mot dörrens yttersida och för stadighetens skull stöddes den med andra änden mot väggen af det midt emot belägna mjölkhuset. När man gned, stod den ene inne i huset, den andre utanför, och genom att hvar och en förde sin ände af brädet växelvis upp och ned, började det ryka, och slutligen visade sig en klar och tydlig eldslåga. Emellertid befanns, att de inte hade något lämpligt eldfångdt ämne till fnöske, och då Sälder Lars, som var vidskeplig, ej ville fortsätta, enär vargarna började tjuta, så uppgaf man försöket och kröp ner i höet i ladan. Men Nils Lars

¹ Meddeladt af folkskollärare Lars Åhs.

Jansson, som ofta berättat historien för Trygelgubben, skrattade sedan åt Sälder Larses rädsla.¹ Dalarna.

Det är mycket troligt, att man här har att göra ej med ett särskildt fall af eldgnidning utan med en genom sina öfverdrifter typisk folksägen, intressant så till vida, att den visar ortsbefolkningens kännedom om gnideldens inneboende natur, hvilket synes framgå af vargarnas och Sälder Lars' beteende i det kritiska ögonblicket.

d. I ofvan nämnda fall placeras, som vi sett, de båda trästyckena så, att deras fibrer korsar hvarandra. I följande hålles gnidträt perpendikulärt eller stundom äfven snedt efter omständigheterna mot underlaget (»härden»), och friktionen åstadkommes genom gnidning med spetsen längs dess yta.

P. 10. När man skall göra gnideld, tar man en stör, afskär denna snedt i toppändan, så att snittet faller jämt mot en husvägg, när den motsatta änden stödes mot marken. Sedan fattar man, en eller två, med båda händerna om stören och skjuter dess öfre ände under starkt tryck fram och tillbaka, fig. 7. Då det börjar glöda i den fnösktorra väggen, måste någon skyndsamt uppfånga gnistorna med fnösket. Metoden har tillfälligtvis användts vid utearbete och under vistelse i fäbodarna, när man ej haft andra medel att tillgå.² Medelpad, Härjedalen.

Fig. 7. Eldgnidning med änden af en stör mot en trävägg. Härjedalen.

P. 11. I Nordiska Museets tidskrift Fataburen för 1906, sid. 33, finnes³ följande om gnideld.

¹ Utdrag ur brev från Lars Åhs, se p. 8, anm. Sagesmannen åskådliggör med teckningar, hur man ungefär gick till väga.

² Enligt muntligt meddelande af Jöns Persson, Öhn, Parteboda. Metoden känd äfven af nämnde Tor Hamrin, som å bilden demonstrerar densamma.

³ I en uppsats af Jesper Svedenborg.

»För att skydda kreaturen mot sådana olyckor som att falla ned i den förbiflytande ån, för att bevara dem från sjukdom eller att »gå emot» något ondt, hopkallades byamännen på det ställe, som kallades Hallagapet. Där hopsamlades en stor rishög. En lång granstång gnedes hastigt mot en torr granplanka, tills det fattade eld. Med denna antändes rishögen, och hvarje kreatur framleddes för att inandas röken, som den tiden var ett säkert preservativ mot ofvannämnda olyckor. Man kallade detta nödeld. Tillställningen afslutades med kalas och dans, där det söps våldeliga och vanligen uppstod slagsmål.» Västergötland.

Med sagesmannen till denna uppgift, Johan Svensson i Hvassagården, Hornborgatrakten, Västergötland, hade jag, sedan detta

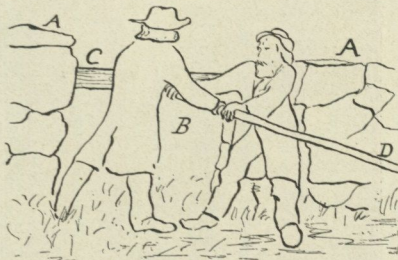

Fig. 8. Eldgnidning med änden af en stång mot en plank. Ett par personer skjuta på i stångens andra, här ej synliga ände. Västergötland.

publicerats, ett personligt sammanträffande, hvarvid han mera utförligt redogjorde för tillvägagångssättet vid nämnda gnidning och däraf gjorde ett arrangemang, som jag afbildade och här visar i fig. 8. Han ville då särskildt betona, att det skulle vara trasor och dylikt med för rökningen, äfven om den för öfrigt underhölls med ris. Johan Svensson affattade

sin berättelse på västgötadialekt; den hade ungefär följande lydelse.

»Nôr ma gas ûpp,¹ släpptes allti hästa på kväll före å fät på môrn sen.

Nôr hästa sulle släppas, se hölldes allti backagången² i Nerebyn på Hallafjällt ve Hallagapet.³ Men inna nôn häst feck släppas, se sulle då *filas* helle *gnos* nöell. Å då geck te på då vist, att då sattes ûpp en skrädder stock eller en tjock plank på tvära öfver Hallagapet. Hallagapet (B) då va e grinn öfver fädrefven, som geck te ma. Å Hallagapet kallas då för då va ve Hallafjällt, å se va då

¹ När betesmarken öppnades eller togs i anspråk (för året).

² Bystämman.

³ Annars va allti backagången ve Grannabacken.

stenmur (A) på bägge sier. Å gapet va circa 5 arner bredt. Å på denna stock (C), som sulle vära torr, *gnoddes nöell*. Dä geck så te, att två kara sto å gnodde fram å tebaka medte på ena äen å en tjocker stake (D), å i den anra äen på den staken sto dä ett par tre kara å trôka,¹ å så höll di på å fila tesse dä ble se varmt, se dä tog ell i fnösket, som di höllt inte. Sena tände di ell på traser mä fnösket, å se sulle alla hästa lokta på röken frå traser för te å vära befriata frå alle farer å olöcker å förgöringer, se länge di geck på bete. Å denna ell den underhölldes hela natta mä gammert skräp, traser å skinnpälssa, som di kaste på om kväl. Å där låg dä å rök tess på môern, nôr di släppte fät. Å da sulle fät lokta på röken på samma sätt, som hästa hade gjort.»

P. 12. En dräng, Alfred Larsson, Sillerud, Värmland, gned med en slagdänga i en furustock i logeväggen, tills det började ryka och sade sig därigenom kunna åstadkomma eld.² Detta var i början af 1880-talet. Sillerud, Värmland.

P. 13. »Nödeld tycks numera ej här förekomma. Omkring 50 år sedan roade sig tröskare med att gnida spetsen af slagan mot en springa i logväggen, tills det började ryka, då man nödgades sluta gnidningen af fruktan för eld i väggen. Benämningen därå var nödeld».³ Mellbyn, Hökedalen, Västergötland.

P. 14. I Vedums socken, Västergötland, brukade tröskarne gnida eld genom att med händerna kraftigt föra spetsen af slagdängeln eller halmgaffelskaftet upp och ned i en springa på logen. Gnidträt hölls under tiden hvilande på axeln. Arbetaren Sven Johansson, född i denna trakt, visar i fig. 9, hur detta gick till. Han har meddelat mig, att bruket där var allmänt, men känner intet särskildt om ändamålet med gnidningen. Vedum, Västergötland.

P. 15. Följande meddelande härrör äfven från Västergötland, Sätuna sn. »Under tröskningen satte man slagdängeln, som var af ek, mot en plank på logen och gned upp och ned, tills det började ryka. Då två hjälptes åt, hvilket var brukligt, förde den ena

¹ Gnodde, arbetade.

² Meddeladt af folkskollärare G. Fagerlind.

³ Ur bref till förf. från riksdagsman J. M. Johansson.

Fig. 9. Eldgnidning med slagdängel. Västergötland.

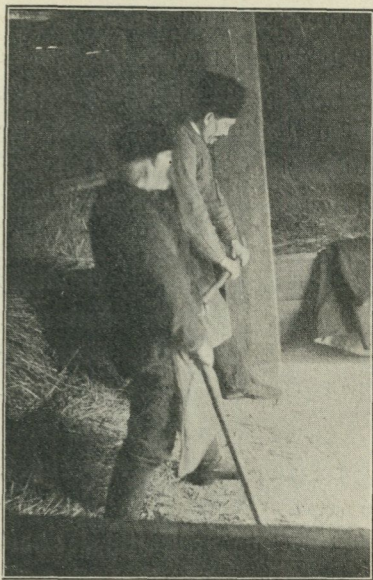

Fig. 10. Eldgnidning med slagdängel vid tröskning. Västergötland.

dängeln och den andre sköt på, så att det blef starkt tryck. Slagdängeln var trubbig mot spetsen och någon särskild springa uppsökte man ej, utan gned hvar som helst mot släta plankan. Sagesmannen¹ med medhjälpare visar i fig. 10 tillvägagångssättet. Någon särskild användning för elden känner han ej. Bruket förekom åtminstone ännu på 1870-talet. Västergötland.

Från Ulfötrakten, Småland, har kapten A. Qvistgaard lämnat mig, jämte annat, följande synnerligen intressanta meddelande om gnideld.

P. 16. »Enkan Hopa Jans Katarina har meddelat, att hennes släkting, Fiska Jössen i Vägshultet, i hennes ungdom brukade göra gnideld för tändning af brasan vid högtider m. m. Därtill begagnade han en »tafla» (träskifva)² af ek, på hvars ena sida var ett spår (rund fördjupning), och en gnidpinne, kullrig i nedra änden, passande till spåret i taflan. Genom att gnida med pinnen fram och åter åstadkoms antändningen. Stundom brukade de lägga stött svafvel i spåret för att fortare få eld.

Fiska Jössen dog omkring 1870, och han brukade gnideld så länge han lefde.

¹ F. d. soldaten F. G. Wallroth.

² »Die Vestalinnen locken das erloschene Feuer des Tempels aus einer *tabula felicitis materiae* hervor» se Festus, Ed. O. Müller, s. 106. Härom mera längre fram.

Katarinas morföräldrar och farföräldrar hade äfven gnideld i hennes barndom på 1840—1850-talet för tändning af juleld.» Småland.

Ämne till en »tafla», framställdt enligt Katarinas uppgifter, har genom kapten Qvistgaard kommit förf. tillhand. Detta mäter 33 cm. i längd och 26 cm. i bredd och ungefär 4 i tjocklek. Gnidpinnen är 18 cm. lång, 4 cm. i diam., men vidgar sig mot spetsen till 5. Osäkert är, om den skulle vara af något visst slags trä. Den fördes under gnidningen med höger hand fram och åter å någon punkt i den nötta fördjupningen, hvilken Katarina utmärkt med en cirkelformig rörelse med handen. Rekonstruerad bild af förfarandet visas i fig. 11.

Fig. 11. Gnidning med spetsen af en pinne mot en »tafla» af ek. Småland.

Konsten att med spetsen af ett trä, gniden längs ett annat trästycke, åstadkomma eld är känd speciellt af invånarne på Stilla hafvets öar, där den s. k. »plowing-method» (plöjningsmetoden) synes vara typiskt förhärskande.¹ Man begagnar sig bland dem af tvenne portabla trästycken, en gnidpinne och en tjockare gren (till hård), försedd med en långslö-pande skåra, fig. 12. Skåran är enligt Hough

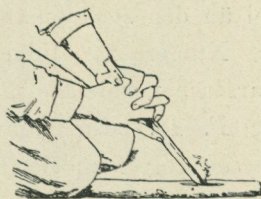

Fig. 12. Eldplöjning. Polynesisisk metod. Efter Hough.

¹ Se t. ex. R. Brough, anf. a. och s.; W. Hough anf. a., s. 570—571, samt hans The Methods of Fire-making i Smithsonian Report 1890, separat 1892; Darwin, Early History of Mankind, p. 241.

ej nödvändig, ty plöjpinnen bildar till följd af slitningen snart en. I vårt etnografiska museum finnas några exemplar från Tahiti och Marshallöarna. Hough anser metoden exklusivt polynesisk, men J. D. Mc Guire¹ uppger, att den förekommer bland Papagos i New Mexico, och jag tror mig för egen del efter en anteckning² kunna konstatera dess förekomst i Belgiska Kongo i Afrika.

e. Gnidning med stång öfver en stubbe.

En säregen eldgnidningsprocedur, som utgör ett slags omvändning af den i p. 10—16 omnämnda plöjningen, visas i fig. 13. Här om meddelar 70-årige Skoglund, Skönvik, Medelpad.³

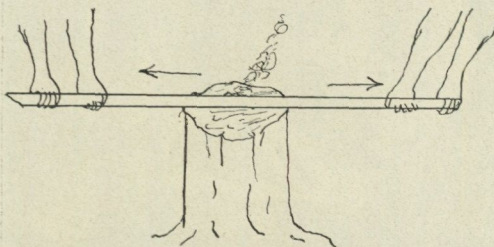

Fig. 13. Eldgnidning med stång öfver en torr stubbe. Medelpad. Teckn. af P. Hertzell.

P. 17. »Ett sätt är att två personer draga eller gnida en lång stång fram och åter öfver en något murken stubbe. Stubbens förmultnade, mjölaktiga inre tjänstgör som fnöske, då en gnista faller i. Metoden har användts af skeppsbrutna i Medelpad.»

Någon direkt motsvarighet härtill har jag ej lyckats anträffa, liksom ej heller till följande, där den mekaniska kraften tagits till hjälp. Intet fall är mig bekant, hvori, som här, nödeld framtvingats genom tvenne parallella trästyckens gnidande mot hvarandra, möjligt och förklarligt måhända endast genom anlitande af kraftigare medel än den svaga människoarmen.

Numera framlidne riksdagsmannen C. A. Danielsson, Smålands-Farstorp meddelade mig förra året skriftligen:

P. 18. »En gammal trovärdig 90-åring säger att för att få *gneeld* tog man den från de gamle vattensåger, som kallades för *neckesåger*. Det var en träram, som gick i en träfals. När man trängade åt det, så tog det eld i ramen, och då hade man fnöske

¹ A study of the Primitive Methods of Drilling, Washington 1896 (separat ur The Report of The U. S. National Museum for 1894, p. 623—736).

² Af herr H. Engwall efter redan cit. Gustafsson.

³ Genom folkskolläraren P. Hertzell.

som man tog elden med. När de hade fått en sådan eld, voro de mycket rädda om den för att kunna bränna upp my eller daggor,¹ som man trodde ingen annan eld dugde till. Det fanns därjämte många andra saker, hvartill den användes, såsom till att fria sig för häxerier, som man då trodde på. På kvällarna gräddes den ner i askan, för att den skulle behållas.» Småland.

f. Till gnidstycke användes i stället för trä ett böjligt föremål, ett streck, en vidja eller dylikt.

Gnidning med omslag.

Angående den metod, hvarom här är fråga, finnes knappast något som tyder på, att den varit eller skulle vara i stort sedt typisk hos något visst folk. Mc Guire säger:²

»En besynnerlig variation af snoddens användning³ är den som förekommer på Borneo. En inföding står på en torr stock och drar med båda händer i ändarna på ett rep (el. lina), som löper under stocken, till dess en gnista visar sig.»

I Appenzell förekommer den ännu i början af 1800-talet som barnlek och kallas där »de tüfel häla»,⁴ hvilket innebär att beröfva djäfvulen hans makt. I Kuhns Märkische Sagen⁵ omtalas, hur man före soluppgången i profylaktiskt syfte drog hamprep omkring torra, i marken nedslagna träpålar.

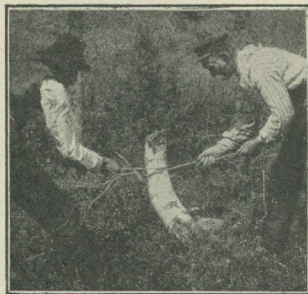

Fig. 14. Eldgnidning med vidja eller tåg omkring en stubbe. Helslag. Värmland.

¹ Enligt Hyltén-Cavallius anf. a., d. 1, s. 335: »En krälände samling af insekter, som tros uppkomma af en orm, som blifvit dödad utan att nedgrävas. Sådana daggor anses så ohelliga, att om någon trampar på dem, ruttnar foten bort. Efter ur gammal sed förstöras de därför alltid med eld, likasom man ock förstör Lockar (ett slags spindlar och orma-hiden).» Hyltén-C. nämner ingenting i detta sammanhang om nödeld. Daggor men är under olika benämningar känd öfverallt bland allmogen — på t. ex. värmländska heter den *skrea*, som består af ett långt sammanhängande, ytterst sakta framskridande band af små myllrande maskar (insektlarver), jfr *mackskre*, *skreorm* m. fl.

² Anf. a., sid. 712.

³ Han syftar här på snodd-drillen, hvarom längre fram i kapitlet om vrideld.

⁴ Zellweger, Geschichte von Appenzell. Trogen 1830. 1, 63.

⁵ Sid. 289.

Följande illustrerar metodens förekomst hos oss.¹

P. 19. Man tar ett rep, vidja eller tjuder, antingen i helslag, fig. 14, eller i halfslag, fig. 15, omkring ett torrt stycke trä, t. ex. stubbe, drar fram och tillbaka till dess det visar sig glöd, som upp-

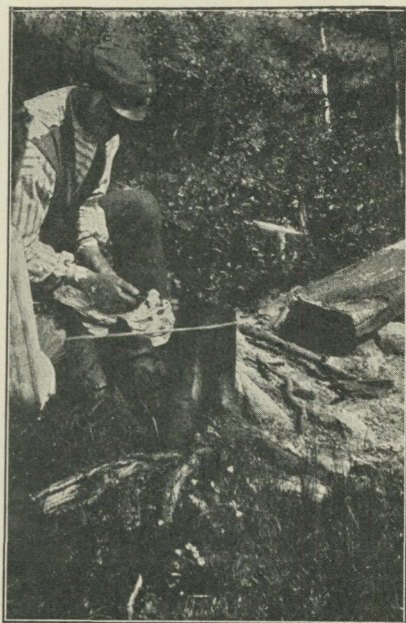

Fig. 15. Eldgnidning med vidja eller tåg omkring stubbe. Halfslag. Värmland.

fångas med lämpligtfnöske. Detta sätt att göra eld har användts både på lek och vid tillfälligt nödfall i skogen. Bilderna visa tvenne personer som dra. I händelse man är ensam, fattar man en ände af tåget i hvar hand, men begagnar i så fall alltid halfslag. Ekshärad, Värmland.

P. 20. Därest man i fig. 12 tänker sig det rörliga gnidstycket (tåget) fastgjordt med båda ändar och stubben frigjord från marken och förminskad till en liten handterlig pinne, som kan skjutas fram och tillbaka i helomslaget, så är man inne på den idé, som ligger till grund för gnidningen i fig. 16. Man fäster tåget med ena änden vid ett stadigt föremål, slår det sedan

i helslag omkring ett rundt trästycke och låter någon ta tågets fria ända och dra hvad han orkar. Fattar man därpå pinnen med båda händer och för den skyndsamt fram och tillbaka, börjar det snart ryka och glöda. Ekshärad, Värmland.²

Gnidning med rep genom borrhål.

P. 21. »Denna Vrid-eld brukas ock ad avert (endäm) fascin(ationem), när fiskredskap är förgiorde. Man borar hål i ett dörträ af

¹ Enligt muntligt meddelande af brukaren Lars Gren från Ekshärad's sn, Värmland.

² Efter brukaren Lars Gren.

ek, der igenom drar man (en) tög (töm), til dess elden fastner der-
 efter; deraf tänder man i svafvel och röker noten.»¹ Småland, 1763.

Samma förfarande är känt äfven från Tyskland, där man för
 åstadkommande af gnideld, hvaröfver boskapen skulle drifvas, drog
 ett streck genom hål i en eller två ekpålar.²

Allmänt om gnidelden.

Den råa skubbningen af två träbitar eller motsvarande, hvarpå
 i det föregående lämnats exempel, företer tekniskt onekligen primi-
 tiva drag, som hänvisa den till första
 rummet bland eldgörningsmetoderna. Praktiskt har den sina svaga sidor, i
 det den i motsats till drillningen eller
 vridningen ej medgifver friktionens och
 värmealstringens koncentrerung till en
 fullt begränsad punkt, där resultatet
 lättare och säkrare tillgodogöres. Un-
 der skubbningen skingras det afnötta
 trämjölet, som är det primära fnösket,
 hvori hettan så att säga magasineras,
 lätt åt sidorna, och därför fordras vid
 uppfångandet af gnistan den yttersta
 påpasslighet. För olägenhetens afhjäl-
 pande är ju i någon mån sörjdt vid
 »plöjning», där gnidträts spets inrik-
 tas i en fördjupning, springa eller skåra (p. 14, 16 med forts.)
 och på ett speciellt sätt i den nämnda polynesiska sågnings-
 metoden, sid. 6. Men den har likväl förtjänsten att vara öfverallt
 på något sätt användbar och tillgänglig, där öfverhufvud torrt virke
 kan anskaffas, och lämpar sig därför i sin primitivaste form att an-
 litas i nödfall, när de ordinarie instrumenten tryta. Exempel har
 redan anförts från indianerna. Det faktum att allmogen, trots allt,

Fig. 16. Gnidning med hel-
 omslag kring en pinne.
 Värmland.

¹ Se Törner, anf. handskr., s. 309, n:o 1004. Cit. i Hyltén-Cavallius, anf. del
 och sida.

² Joh. Reskius, Untersuchung des Nothfeuers. Frankfurt und Leipzig, 1696,
 8, p. 51.

fasthållit och föredragit gnidningsmetoden sammanhänger i en del fall alls inte med de praktiska sidorna, utan med den religiösa traditionen, som ibland föreskrifvit rent af orimliga åtgärder till arbetets försvårande. I Skottland till exempel skulle man för botande af sjukdomar gnida eld på så sätt, att en planka släpades tvärs öfver en annan af 81 gifta karlar i 9 skift.¹ Till denna sida af saken skola vi återkomma längre fram.

Obestämda metoder.

I följande uppgifter talas visserligen ibland uttryckligen om gnideld, men jag afstår från att bestämdt karaktärisera den som sådan, emedan benämningarna ofta, som redan nämnts, användas om hvar't annat.

P. 22. »En gammal man, soldaten Lund, från Dalbyn i Oresund, Dalarna, har berättat att *ving näjdin* (?) åstadkoms genom att gnida två torra enpinnar mot hvarandra.»² Ore, Dalarna.

P. 23. »Om man t. ex. var ute i skogen och inte hade elddon med sig, tog man två torra trädstycken och gned dem mot hvarandra, tills det tog eld. Sålunda åstadkommen eld kallade man »gne-eld». Jag har gjort upp eld på detta sätt många gånger.»³ Malmbodarne, Attmar, Medelpad.

P. 24. »I min ungdom hände någon gång, att yngre personer på lek eller för ro skull anställde »nödeld» genom att gnida en hård träpinne emot ett annat stycke hårdt träd. Dervid användes fnöske för att få elden transporterad till annat lätt antändbart ämne. Numera har detta sätt att uppgöra eld nästan fallit i glömska.»⁴ Höglunda, Lyrestad, Västergötland.

P. 25. »Vid sojdebränning (tjärbränning) lägges veden omkring ärilsten på visst sätt under vissa besvärjelser.»⁵ Det skall alltid

¹ Martin, Description of The Western Islands, s. 113.

² Meddeladt af Timas Hans Hansson. Sannolikt är här fråga om samma metod som i p. 1, hvilket äfven gäller p. 22, 23.

³ Meddeladt af Levi Johansson efter 85-årige Lars Buller.

⁴ Skriftligen meddeladt från riksdagsman Sten Nordström.

⁵ Se härom närmare Fataburen 1909, s. 240, om »Sojde» och sojsbränning på Gottland.

vara »naudäld» (= gnideld), och när såjdet skall tändas på, så skall man taga sig eld från »naudäldshärden» samt därifrån gå medsols till det ställe, där antändningen skall ske». ¹ Rone, Gottland.

P. 26. »Då man skall lite garn (färga fiskgarnet) skall det gnidas eld». ¹ Rone, Gottland.

P. 27. »Enkan Elin Svensdotter i Ringshult, nära 75 år gammal, har i sin barndom hört sin fader Sven i Ringshult och andra gamla personer tala om tändning af gnideld i deras ungdomstid. Hon visste att tändningen skedde genom gnidning af två trästycken mot hvarandra, men det gick ej med hvilka träslag som helst utan skulle vara af två särskilda olika slag, men hon visste ej hvilka.

Gnidelden begagnades särskildt att tända julbrasan och eld för högtidliga behof, men i hennes faders hem hade gnidelden ofta begagnats i stället för annat elddon. Då i mor Elins barndom det hände, att det var besvärligt att få eld med stål och flinta, sade hennes fader, att det var illa, att gnidelden blifvit bortlagd, ty att åstadkomma den gick alltid bra och säkert.» ² Småland.

Bland G. J. Adlerbeths handskrifter på Uppsala universitets bibliotek har anträffats ett bref till hans son Jacob, hvari finnes en uppgift om gnideld, ³ hvilken jag här till en del upptar för sammanhangets och den slutliga öfverblickens skull, ehuru den förut varit publicerad.

P. 28. »— — — Sistnämnde dag (d. v. s. den 6 sept. 1818) kl. 5 om morgonen väcktes jag af Rättaren som kom att berätta mig, det ankommit bud från Sjöaslätt förmält, att Boskapspest gick i Wireda s:n men att en *rökelse* vore anländ till bemälte gård, hvarmed kreaturen kunde rökas till preservativ. Jag var ej sen att begära dess hämtning men uppsteg sjelf kl. 6 och gick uppåt Ladugården, der alla kreaturen voro samlade och operationen börjad. På tillfrågan sades att det var bara linne lappar som brändes i en eld-(pan)na under näsan af kreaturen, men antände med *gnideld*, hvilken outsläckt skickades från gård till gård och icke fick bäras under

¹ Handskrift i Nordiska Museet af Nils Lithberg.

² Ur bref från kapten A. Qvistgaard.

³ Se »Gnideld som preservativ», Fatab. 1907, s. 29. Uppsats af Oscar Wieselgren.

tak. Ehuru jag märkte att någon galenskap var härunder, lät jag dock hållas, och tillät ock eldens expedierande till Öfravad. Berättelsen var nu i så måtto förändrad att Boskapssjukan skulle visat sig vid Viresjö och dödat 23 kreatur, men icke på något annat ställe, och att ägaren Kapiten Queckfelt efter flera försök funnit detta vara det enda verksamma att afböja smittan. Sedermera fick jag underrättelse att hela denna natt i denna och flera socknar denna sällsamma operation ägt rum på de flesta gårdar, och blifvit vidare fortsatt vidt och bredt: men hvad som mera är, att icke ett enda kreatur dödt på Viresjö. I Jönköping har man utspridt att 20 kreatur dödt på Ulfsnäs: vid sjelfva Viresjö att samma mortalitet inträffat hos Lagman Stedt på Nubbestad m. m. Resultatet synes vara att någon mauvais plaisant velat anställa ett Aprilgäckeri, som emellertid förtrutit Landshöfdingen, hvilken lærer låta efterslå upphofsmannen. Har du hört maken dårskap?» Småland.

P. 29. »Gnideld eller löpeld bars ännu 1858 vid kolerans utbrott omkring i Västbo hd. Hösten 1860 bars han likaledes omkring i Hjelmseryd s:n»¹ (Västra hd). Småland.

P. 30. »Peter Sveneson i Ringshult (78 år gammal) meddelar, att hans morföräldrar begagnat gnideld mot farsot och vådeld. Vådelden (t. ex. skogsbranden) begränsades genom att gnidelden fördes omkring brandstället.»² Småland.

Efter att i förbigående omnämna att den eld, som af våra förfäder brukade tändas på det med järn öfverdragna altaret framför afgudabelätets fötter vid Allshärjartinget i Uppsala, enligt historici framställdes genom starkt gnidande i hårdt eketrä³ öfvergår jag till kapitlet om drillning. (Forts.)

¹ Hyltén-Cavallius, anf. arb., d. 2, tillägg och anmärkn. s. IV.

² Ur bref till förf. från kapten A. Qvistgaard.

³ Jfr Olof Dalin, Svea Rikes Historia, 1747, sid. 176—177; Johannes Schefferus, Upsalia antiqua, Upsala 1666, c. 10, p. 133 m. fl. efter äldre källor.